

DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ

AZƏRBAYCANIN PARÇALANMASI VƏ RUSIYANIN CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİ İLƏ İNZİBATİ ƏRAZİLƏRƏ BÖLÜNMƏSİ: “ERMƏNİ VİLAYƏTİ”NİN TƏSİSİ

Səftər Rəhimli*

Xülasə

İran və Osmanlı dövlətlərindən köçürülən ermənilərin İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ bölgələrində yerləşdirilməsi ilə bu bölgələrin yüz illər ərzində formalaşmış Azərbaycan dövlətlərinin etnik (əhali) əlaməti süni surətdə zorla dəyişdirildi və bununla da həmin bölgələrin erməniləşdirilməsinin əsası qoyuldu. Rusiya imperiyası tərəfindən türk-müsəlmanlara qarşı hərtərəfli şəkildə dəstəklənən ermənilər mərhələ-mərhələ həmin ərazilərdə möhkəmləndilər və 1917-ci ildə Rusiya imperiyasının dağılması ilə Qafqazda yeni dövlətlər yaranan zaman həmin bölgələrin “sahibi” kimi “Erməni vilayəti” - Ermənistan çıxış etməyə başladı.

AXC dövründə İrəvanın itirilməsindən sonra, sovet dönəmində Naxçıvanın aqıbəti təhlükəyə məruz qalır. Yalnız Türkiyə Respublikasının ciddi səyləri ilə 13 oktyabr 1921 - ci il Qars müqaviləsi ilə Sovet Rusiyası Naxçıvan üzərində Türkiyənin protektoratlığını qəbul etmiş olacaq. Moskvanın istəyi ilə Sovet Azərbaycanı tərəfindən Zəngəzurun Ermənistanına “hədiyyə edilməsi” təhlükəsindən Naxçıvan qurtarılmış olur. Üçüncü dövlətə verilməyəcək şərti ilə Naxçıvanın Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi tanınması uğurlu addımlardan sayıla bilər. AXC-nin 1920-ci ilin aprelində Rusiyanın qanunsuz ilhaqına baxmayaraq 1921 - ci il Qars müqaviləsi AXC-nin formal atributlarının saxlanılmasında əhəmiyyətli rol oynadı. Qars müqaviləsi II dəfə Azərbaycan ərazilərinin, o cümlədən Zəngəzurun Ermənistanına ilhaqının qarşısını ala bilməsə də Naxçıvanın statusu baxımından əhəmiyyətli idi. Bunun nəticəsidir ki, 15 iyun 2021 - ci il Türkiyə ilə Azərbaycan arasında imzalanmış Şuşa Bəyannaməsinin Preambulası da Qars müqaviləsinə istinad etməklə əslində AXC-nin ərazi atributunu, Zəngəzurun Azərbaycanın tarixi coğrafi ərazisi olmasını əsaslandırmaqdadır.

Açar sözlər: *Gülüstan müqaviləsi, Türkmənçay müqaviləsi, Vyana Konqresi, Parçalanmış Azərbaycan, Beynəlxalq hüquq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti.*

Giriş

Gülüstan sülhü ilə XIX əsrin əvvəllərində Rusiya və İran arasında Azərbaycan torpaqları uğrunda gedən müharibənin birinci mərhələsi yekunlaşmış olsa da, İran bu məğlubiyyətlə barışmadı və 1826-cı ildə Cənubi Qafqaz uğrunda yeni müharibəyə başladı. Lakin II Rusiya-İran müharibəsi (1826-1828) də İranın məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Tərəflər arasında 1828-ci il fevralın 10-da imzalanmış Türkmənçay müqaviləsinə görə, İran Gülüstan müqaviləsi ilə Rusiyaya keçən torpaqları Rusiya ərazisi kimi tanımaqla və bu ərazilərə olan iddialarından əl çəkməklə yanaşı, əlavə olaraq Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının da Rusiyaya keçdiyini təsdiq etdi [1, s.48; 9, s.584-585]. Cənubi Azərbaycan əraziləri isə İranın himayəsi altında qaldı. Beləliklə, 1813-cü il Gülüstan və 1828-ci il Türkmənçay müqavilələri ilə Azərbaycan torpaqları Rusiya və İran arasında bölüşdürüldü. Araz çayından şimaldakı Şimali Azərbaycan əraziləri Rusiyanın, Cənubi

* h.ü.f.d., Bakı Dövlət Universiteti

Azərbaycan əraziləri isə İranın tərkibinə qatıldı. Türkmənçay müqaviləsi (m.8) Xəzərin hüquqi statusunda da Rusiyanın hərbi üstünlüyünü bir daha təsdiqləmiş olur. İran Xəzər dənizində hərbi gəmilər saxlaya bilməzdi [15, s.39]. Türkmənçay müqaviləsinin hüquqi rejimi formal olaraq (Müqavilələr hüququ üzrə 1969-cu il Vyana konvensiyası m.42.2) 1917-ci ilə kimi - çar Rusiyasının süqutu və Sovet Rusiyasının bəyanına kimi davam etmişdir.

Bununla da, Bütöv Azərbaycan dövlətçiliyi itirildi və onun ərazi bütövlüyü pozuldu. Vahid Azərbaycan ölkəsi bölünmüş ölkələr sırasına, vahid Azərbaycan xalqı da bölünmüş xalqlar sırasına daxil oldu. Yeni siyasi-coğrafi anlayışlar olan “Şimali Azərbaycan”, “Cənubi Azərbaycan” və ya “Rusiya Azərbaycanı” və “İran Azərbaycanı” anlayışları meydana gəldi. Bu dövrdən etibarən Şimali Azərbaycan Rusiyanın, Cənubi Azərbaycan isə İranın daxilində fərqli siyasi, ictimai, iqtisadi və mədəni inkişaf yolu keçməyə məhkum edildi.

Türkmənçay müqaviləsi beynəlxalq münasibətlərdə 1815-ci il Vyana Konqresinin “xalqların hüququnun”, “diplomatiya hüququ”nun yenidən bəyan edildiyi dövrə təsadüf edirdi [24]. İmperiyaların yeni sövdələşmə dövrü başlasa da Vahid Avropa, “Müqəddəs İttifaq” ideyasının həyata keçirilməsi təşəbbüsü beynəlxalq hüquqa gətirilir. Bu çıxışlar regional xarakter kəsb edirdi. Rusiya və d. Avropa imperiyaları arasında yayılmaçılıq siyasəti genişlənməyə başlayır. Bu mənada Türkmənçay müqaviləsi Azərbaycan əhalisi üçün yalnız parçalanma deyil, digər faciənin də başlanğıcını qoymuş oldu. Türkmənçay müqaviləsindən dərhal sonra Rusiyanın dövlət siyasətinin nəticəsi kimi İran ərazisindən ermənilərin Cənubi Qafqaz ərazisinə köçürülməsinə başlanıldı.

Azərbaycanın işğalı və ermənilərin köçürülmə siyasəti

XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri suverenlər arasında müharibələr hələ də qanuni (*ius ad bellum*) sayılırdı [17, s.36; 18, s.35, 1069; 21, s.357; 14, s.14] və hətta ərazi əldə etmənin anneksiya yolu tanınırdı [16, s.241; 17, s.39,85,73; 20, s.212; 21, s.291; 22, s.423]. Müasir demokratik və humanizm baxışları kontekstində bunlar yanlış görünə bilər. Lakin həmin dövrün hüquqi və siyasi konsepsiyasının reallığı idi. Müasir dövlətçilik praktikası və beynəlxalq hüquq baxımından hüququn tarixinə münasibətdə fərqli yanaşmalar demək olar ki, yolverilməzdir. Əks halda dövlətlərin mövcud bütün global təşkilatlanması tarixi-etnoloji görüş və nəzəriyyələrə əsaslı mübahisələr səbəbi ilə parçalanma riskinə məruz qala bilər [33, s.3-4].

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının da Cənubi Qafqazda işğal müharibəsi həmin dövr baxımından qanuni sayıla bilər. Bu mübahisə edilmir. Hüququn tarixinə diqqət çəkməklə müasir diplomatiya və beynəlxalq hüquq üçün doğru nəticələrə nail olmaq olduqca vacibdir. Müasir dövrdə də Rusiyanın Azərbaycan siyasəti heç də dəyişməmişdir. Tarixdən nəticə çıxararaq gələcəyin hazırlığında Rusiyanın Cənubi Qafqaz, Azərbaycan siyasətini balanslaşdırmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rusiyanın Cənubi Qafqaza geniş əhatəli hərbi müdaxiləsi XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. 1801-ci ildə Rusiya imperiyası Cə-

nubi Qafqazda Kartli-Kaxetiya çarlığını ilhaq etdi. Şərqi Gürcüstanın Rusiyaya ilhaq edilməsi ilə Azərbaycanın Kartli-Kaxetiya çarlığından asılı olan Qazax, Şəmşədil, Borçalı və Pəmbək əraziləri də Rusiyaya birləşdirildi. Rusiya Azərbaycan xanlıqlarına qarşı açıq işğalçılıq siyasəti həyata keçirməyə başladı. Bununla da “Rusiya-Azərbaycan müharibəsi” (1803-1813) başlamış oldu. Siyasi pərakəndəliyin hökm sürdüyü Azərbaycanda xanlıqların və hakimlərin müqaviməti qüvvələr nisbətinin qeyri-bərabər olması səbəbindən heç bir nəticə vermədi. 1802-ci ildə Quba və Talış xanlıqları, eyni zamanda Tarki şamaxlı, Qaraqaytaq üsmisi, Tabasaran hakimi və digər Dağıstan hakimləri Rusiyanın “himayəsini” qəbul etməyə məcbur oldular. 1803-cü ildə Car-Balakən camaatlığı, 1804-cü ildə Gəncə xanlığı Rusiya tərəfindən işğal olundu. 1806-cı ildə Dərbənd, Bakı və Quba xanlıqları Rusiya tərəfindən işğal olundu. 1804-cü ildə İranın rus qoşunlarının Cənubi Qafqazdan çıxarmaq tələbinin rədd edilməsi ilə I Rusiya-İran müharibəsi (1804-1813) başladı. Göstərilən bütün cəhdlərə baxmayaraq müharibədə məğlub olan İran 1813-cü il oktyabrın 12-də Rusiya ilə Gülistan müqaviləsini imzalamağa məcbur oldu.

Gülistan müqaviləsinə görə, İran Rusiyanın Qafqazdakı işğalları ilə barışmalı oldu və Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şirvan, Quba, Bakı və Talış xanlıqlarının, habelə Şərqi Gürcüstan və Dağıstanın Rusiyaya keçdiyini təsdiq etdi [1, s.37; 6, s.439; 8, s.576]. Gülistan müqaviləsinə (m. v) görə Xəzər dənizində yalnız Rusiya hərbi bayrağa sahib ola bilərdi.

Tədqiqatımızın predmeti baxımından da bu dövrdən etibarən müasir Azərbaycan dövlətçiliyi üçün çox ciddi dəyişikliklərin başlanğıcı qoyulur. İşğalçı qüvvə - Rusiya tərəfindən Azərbaycan ərazisindəki yerli xalqların demografik vəziyyətinin dəyişdirilməsinə başlanılır. Müasir beynəlxalq hüquq (1949-cu il Müharibə zamanı mülki əhalinin müdafiəsi üzrə Cenevrə Konvensiyası (m.49)) baxımından işğal edilmiş ərazilərə digər əhalinin köçürülməsi müharibə qaydalarının pozuntusu sayılır. Lakin həmin dövrün beynəlxalq hüququ baxımından belə köçürmələr qadağan edilmirdi. Qeyd etdiyimiz beynəlxalq münasibətlərin 1815-ci il Vyana Konqresi, onun Yekun Aktı müasir beynəlxalq hüquq qaydasına malik olmasa da məsələnin mənəvi-siyasi tərəfi var. İşğal edilmiş ərazilərə digər əhalinin köçürülməsi uyğun, məqbul hal kimi də qəbul edilmirdi [20, s.219; 22, s.443; 19, s.145].

Rusiyanın dövlət siyasəti kimi həmin köçürmələrin mənfi nəticələri davamlı olaraq Azərbaycan xalqı üçün problem yaratmışdır. Rusiyanın süqutundan sonra, 1918-ci il Versal sülh konfransı da daxil olmaqla Ermənistan bu ərazilərlə bağlı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı əsassız çıxışlar etmiş və bu gün də bu çıxışlar davam etməkdədir. Ermənilərin iddiasının əksinə olaraq onların bu ərazinin yerli əhalisi olmaması fikri bir daha təsdiqlənmiş olur. Bu köçürmələrin başlanğıcını rəsmiləşdirən Türkmənçay müqaviləsi ilə İranda yaşayan ermənilərə sərbəst şəkildə Rusiya ərazisinə köçmək hüququ verildi. Türkmənçay müqaviləsi İran hökuməti üçün çox ciddi mənfi nəticələr yaratdı. Həmişə (sonradan, I

Dünya müharibəsində Osmanlıya qarşı) olduğu kimi müharibə dövründə ermənilər İrana “xəyanət” edərək rusların tərəfinə keçirlər.

Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə görə, İran hökuməti müharibə dövründə İrana xəyanət edərək ruslara xidmət etmiş ermənilərə amnistiya verməli olur və onları təqibə məruz qoymamağı öz üzərinə götürür. Həmçinin erməni əhalisinə öz ailələri ilə birlikdə daşınar əmlaklarını götürməklə (daşınmaz əmlakın satılması və ya onunla bağlı başqa qərar qəbul edilməsi üçün isə 5 illik möhlət verilərək) gömrük və vergidən azad olaraq İran vilayətlərindən sərbəst şəkildə Rusiya vilayətlərinə köçürülməsi hüququnu tanıdı [9, s.596]. Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsi Azərbaycan ərazilərinin Rusiyanın gələcək ilhaqına da əsas yaratmaq məqsədi güdürdü.

Türkmənçay müqaviləsi Azərbaycan xanlıqlarının ərazilərinin statusunu da dəyişdirməyə yönəlmiş bir aktdır. Xüsusən də, “Rusiya imperatorunun 21 mart 1828-ci il tarixli fərmanı” [30, s.271-273; 11, s.80; 4, s.66] ilə Türkmənçay müqaviləsi əsasında Rusiyaya ilhaq edilən Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının ləğv edilməsi və bu xanlıqların ərazisində “*Erməni vilayəti*” adlı qondarma [25, s.10] inzibati ərazi vahidinin yaradılması qeyd edilməlidir. Bu akt Cənubi Qafqazın siyasi xəritəsini dəyişmiş olacaq. Bununla da, ermənilər üçün müasir Ermənistan ərazi bazası əldə edilmiş oldu və xaricdən köçürülən erməni əhalisinin bu ərazidə yerləşdirilməsinə başlandı. “*Erməni vilayəti*”nin Rusiya imperatorunun 21 mart 1828-ci il tarixli fərmanı ilə təsis edilməsi Yerevanın 1918-ci ildə AXC tərəfindən güzəşt edilməsi arqumentini də əhəmiyyətsiz edir.

AXC dövründə Yerevanın itirilməsi baş verirsə, onun işğalından və süqutundan sonrakı sovet dönəmində Naxçıvanın aqibəti təhlükəyə məruz qalır. Yalnız Türkiyə Respublikasının ciddi sözləri ilə 13 oktyabr 1921-ci il Qars müqaviləsi [13] ilə Sovet Rusiyası Naxçıvan üzərində Türkiyənin protektoratlığını qəbul etmiş olacaq. Moskvanın tədbiri ilə Sovet Azərbaycanı tərəfindən Zəngəzurun Ermənistanına “hədiyyə edilməsi” təhlükəsindən Naxçıvan qurtarılmış olur. Üçüncü dövlətə verilməyəcək şərti ilə Naxçıvanın Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi tanınması müasir dövrün diplomatiyası baxımından da ən uğurlu addımlardan sayılmalıdır. AXС-nin 1920-ci ilin aprelində Rusiyanın qanunsuz ilhaqına baxmayaraq 1921-ci il Qars müqaviləsi AXС-nin formal atributlarının saxlanılmasında da əhəmiyyətli rol oynadı. Qars müqaviləsi II dəfə Azərbaycan ərazilərinin, o cümlədən Zəngəzurun Ermənistanına ilhaqının qarşısını ala bilməsə də Naxçıvanın statusu baxımından əhəmiyyətli idi. Bunun nəticəsidir ki, 15 iyun 2021-ci il Türkiyə ilə Azərbaycan arasında imzalanmış Şuşa Bəyannaməsinin Preambulası da Qars müqaviləsinə istinad etməklə [10] əslində AXС-nin ərazi atributunu, Zəngəzurun Azərbaycanın tarixi torpağı olmasını əsaslandırır.

Azərbaycan ərazisində Ermənistanın yaradılmasının başlanğıcı Türkmənçay müqaviləsindən başlamışdır. 1828-ci il 26 fevral - 11 iyun tarixlərində həyata keçirilən köçürmə prosesi nəticəsində İran ərazisindən rəsmi rəqəmlərə görə, 8249 erməni ailəsi (ümumi sayı 40000-dən çox) Şimali Azərbaycana köçürülərək yeni yaradılan “Erməni vilayəti” (İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisi) və

Qarabağ xanlığının ərazisində yerləşdirildi. Qeyri-rəsmi köçənlər bu rəqəmə daxil deyildir. Rusiya imperiyası ermənilərin İrandan Şimali Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi prosesini həyata keçirmək üçün xəzinədən 14000 qızıl və 400 gümüş rubl maliyyə vəsaiti xərcləmişdir [5, s.57; 2, s.388].

Eyni zamanda, 1828-1829-cu il Rusiya-Osmanlı müharibəsinin yekunu kimi 1829-cu il sentyabrın 14-də imzalanan Ədirnə sülh müqaviləsinin 4-cü maddəsinə görə, Osmanlı dövləti bütün Qafqazın, o cümlədən Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalını tanımaq məcburiyyətində qalır və özünün əhalisi ilə eyni əhalisi olan bu ərazilər üzrə iddialarından müvəqqəti də olsa əl çəkir. Ədirnə müqaviləsinin 13-cü maddəsinə görə isə, rus-türk müharibəsində təbəəsi olduqları Osmanlı dövlətinə xəyanət edərək Rusiyaya xidmət edən erməni əhalisinə ümumi əfv və 18 ay müddətində öz daşınar əmlakları ilə birlikdə Rusiyaya köçmək hüququ təsbit edildi [31, s.155-157; 35, s.150].

Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsindən fərqli olaraq Ədirnə müqaviləsinin 13-cü maddəsində erməni köçünə daha az vaxt tanınmış, daşınmaz əmlakın satılması və ya onunla bağlı başqa qərar qəbul edilməsi üçün isə möhlətlə bağlı norma təsbit edilməmişdir. Lakin Ədirnə müqaviləsi də onların köçürülməsi və gələcəkdə erməni dövlətinin yaradılması üçün sosial aspektin formalaşdırılması baxımından əhəmiyyətli olmuşdur.

Ədirnə müqaviləsinin 13-cü maddəsinə uyğun olaraq 1829-1831-ci illər ərzində Osmanlı dövləti ərazisindən rəsmi rəqəmlərə görə, 14044 ailədən ibarət ümumi sayı 100000 nəfər olan erməni əhalisi Cənubi Qafqaza köçürüldü və “Erməni vilayəti”, Göyçə gölü ətrafı, Baş Abaran, Axalsıx, Borçalı, Çalki, Şörəyel və Pəmbək ərazilərində yerləşdirildi [23, s.847; 32, s.37; 12, s.407]. Burada da qeyri-rəsmi köçənlər göstərilən rəqəmə daxil deyildir. Həmçinin, sonrakı illərdə də ermənilərin Osmanlı dövlətinin ərazisindən Cənubi Qafqaza köçü və əsasən Azərbaycan ərazisində məskunlaşdırılması prosesi davam etdi. 1853-1856-cı və 1877-1878-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibələri, həmçinin XIX əsrin sonlarında ermənilərin Osmanlı ərazilərində qaldırıldıqları üsyanların uğursuzluqla nəticələnməsi Cənubi Qafqaza ermənilərin yeni köç dalğasını gətirdi və sayı yüz minlərlə olan bu köçkün ermənilər əsasən İrəvan quberniyası ərazisində məskunlaşdırıldı.

Rus tədqiqatçısı Nikolay Şavrov 1911-ci ildə nəşr etdiyi “Zaqafqaziyada ruslar üçün yeni təhlükə. Muğanın yadlara satılacağı ehtimalı” əsərində qeyd edirdi ki, “bütün bu rəsmi və qeyri-rəsmi köçürmələr hesabına artıq 1896-cı ildə Cənubi Qafqazda ermənilərin sayı 900000 nəfərə, 1908-ci ildə isə 1300000 nəfərə çatdı. Təkcə, 1896-1908-ci illər ərazində ermənilərin sayı 400000 nəfər artıdı” [34, s.64]. N.Şavrov haqlı olaraq qeyd edirdi ki, “hazırda Cənubi Qafqazda yaşayan 1300000 erməninin 1000000-dan çoxu yerli əhali deyildir, onları biz (yəni Rusiya - S.R.) bura köçürüb gətirmişik” [34, s.64]. Bütün bu rəqəmlərdən də göründüyü kimi, Rusiya imperiyası Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrindən sonra İran və Osmanlı dövlətlərinin ərazisindən ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi və əsasən də İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ bölgələrində yerləşdiril-

məsi siyasətini həyata keçirmiş və Şimali Azərbaycanla Cənubi Azərbaycan və Türkiyə arasında ermənilərdən ibarət tampon ərazi yaradılmasına xüsusi diqqət yetirmişdir.

İran və Osmanlı dövlətlərindən köçürülən ermənilərin İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ bölgələrində yerləşdirilməsi ilə bu bölgələrin yüz illər ərzində formalaşmış Azərbaycan dövlətlərinin etnik (əhali) əlaməti süni surətdə zorla dəyişdirildi və bununla da həmin bölgələrin erməniləşdirilməsinin əsası qoyuldu. Rusiya imperiyası tərəfindən türk-müsəlmanlara qarşı hərtərəfli şəkildə dəstəklənən ermənilər mərhələ-mərhələ həmin ərazilərdə möhkəmləndilər və 1917-ci ildə Rusiya imperiyasının dağılması ilə Qafqazda yeni dövlətlər yaranan zaman həmin bölgələrin “sahibi” kimi “Erməni vilayəti” - Ermənistan çıxış etməyə başladı.

Rusiya imperiyası Şimali Azərbaycan ərazilərini işğal etdikdən sonra bu ərazilərə kənardan tək-cə erməniləri köçürmədi. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq imperiyanın mərkəzi quberniyalarından Azərbaycana məqsədyönlü şəkildə rus əhalisinin, eyni zamanda almanların köçürülməsi prosesi də həyata keçirildi.

Türkmənçay müqaviləsinin başqa bir mənfi nəticəsi Azərbaycan ərazisinin Rusiyanın maraqlarına uyğun inzibati ərazi quruluşunda bölünməsi olur. Rusiya işğalından sonra Şimali Azərbaycan ərazisində xanlıqlar və xanlıq idarəçiliyi ləğv edildi, keçmiş xanlıqların ərazisində əyalətlər yaradıldı, xanlıq idarəçiliyi də hərbi-işğal rejimi olan komendant idarə sistemi ilə əvəz edildi. Şimali Azərbaycan ərazisində altı əyalət - Talış, Şirvan, Şəki, Qarabağ, Bakı və Quba əyalətləri, Yelizavetpol (Gəncə) dairəsi, Car-Balakən vilayəti və iki distansiya – Qazax və Şəmsədil distansiyaları yaradıldı. Əyalətlər iki dairədə birləşdirildi. Şəki, Şirvan, Qarabağ və Talış əyalətləri Şuşada yerləşən hərbi dairəyə tabe olan “Müsəlman dairəsi” adlandırılan dairəyə daxil idilər. Bakı, Quba və Dərbənd əyalətləri isə mərkəzi Dərbənddə yerləşən Dağıstan hərbi dairəsinə daxil idilər [1, s.94-95]. Azərbaycan ərazisində erməni icmasının siyasələşdirilməsinin bir yolu da dini mərkəzin yaradılması olur. Azərbaycan ərazilərinin işğalından sonra, 1836-cı ildə 11 mart fərmanı ilə ermənilərin dini-siyasi mərkəzi, Eçmiədzin Patriarxlığı təsis edilir. Eçmiədzin dini mərkəzdən bu bölgə üçün dövlət idarəsinə, ermənilərin Vatikanına çevrilir [3]. Eçmiədzin Patriarxlığının təkidi ilə 1868-ci ildə yerli türk xalqlarının qədim Alban kilsəsi də bağlatdırılır. Beləliklə, işğal nəticəsində Azərbaycan ərazisində azərbaycanlı türk-müsəlman əhalisinin *siyasi* (xanlıq) idarəçilik institutu, *dini* mərkəzi ləğv edilir. “Bu proses əhalisinin böyük əksəriyyətini türk-müsəlmanlar təşkil edən iri *şəhərlərin özü-nüidarə* sistemlərində də tətbiq edilir. Şəhər özü-nüidarəsində ermənilər həmişə xristian azlıq bəhanəsi ilə mandat çoxluğuna malik olurdular” [7, s.93-100].

1840-cı il 10 aprel qanunu ilə Cənubi Qafqazın idarəçiliyi dəyişdirilir. Cənubi Qafqazda Gürcü-İmeretiya quberniyası və Xəzər vilayəti yaradıldı. Azərbaycan ərazilərində Bakı, Qarabağ, Quba, Car-Balakən, Yelizavetpol, Naxçıvan, İrəvan, Talış, Şəki və Şirvan qəzaları təşkil edildi. 1840-cı il 10 aprel qanununun mütərəqqi cəhəti o idi ki, bu qanunla 1828-ci ildə keçmiş Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının ərazilərində yaradılmış “Erməni vilayəti” inzibati-ərazi

vahidi kimi ləğv edildi və onun yerində İrəvan və Naxçıvan qəzaları təşkil edildi. Azərbaycan ərazisində yaradılan qəzalardan Car-Balakən, Yelizavetpol, İrəvan və Naxçıvan qəzaları Gürcü-İmeretiya quberniyasının (bu quberniyanın tərkibində Azərbaycan qəzalarından başqa Tiflis, Qori, Telav, Kutaisi, Aleksandropol, Axalsix və Quriya qəzaları da var idi) tərkibinə, Şirvan, Qarabağ, Şəki, Talış, Bakı qəzaları və hərbi dairəyə daxil olan Dərbənd və Quba qəzaları isə Xəzər vilayətinin tərkibinə daxil edildi [29, s.237]. Buradan da göründüyü kimi, Azərbaycan əraziləri vahid bir inzibati mərkəzdə birləşdirilmədi, iki inzibati mərkəzə parçalandı. Lakin bu inzibati idarəçilik də uzun sürmədi.

1846-cı il 14 dekabr tarixli əsasnaməyə görə, Cənubi Qafqaz ərazisində dörd quberniya - Tiflis, Kutais, Şamaxı və Dərbənd quberniyaları yaradıldı. Bu yeni inzibati bölgüyə görə, yenə də Azərbaycan ərazilərinin idarəçiliyi üç quberniya arasında bölüşdürüldü. Belə ki, İrəvan, Naxçıvan, Yelizavetpol və Sığnax qəzaları 8 qəzadan (əlavə olaraq Tiflis, Qori, Telav, Aleksandropol qəzaları) ibarət olan Tiflis quberniyasının, Şamaxı (Şirvan), Şuşa (Qarabağ), Nuxa (Şəki), Lənkəran (Talış) və Bakı qəzaları 5 qəzadan ibarət Şamaxı quberniyasının, Dərbənd, Quba qəzaları Dərbənd quberniyasının (əlavə olaraq Samur və Dargin rayonları, Kürin və Qazıqumux və Dağıstan əraziləri) tərkibinə daxil edildi [27, s.647].

1849-cu ildə İrəvan quberniyası yaradıldı. Tiflis quberniyasının tərkibindən çıxarılan İrəvan, Naxçıvan və Aleksandropol qəzaları, Şamaxı quberniyasının Şuşa qəzasının Mehri mahalı və Qapan kəndi İrəvan quberniyasına daxil edildi. İrəvan qəzasının bölünməsi hesabına Yeni Bəyazid qəzası, Naxçıvan qəzasının bölünməsi və Şuşa qəzasının Mehri mahalı və Qapan kəndinin hesabına Ordubad qəzası yaradıldı. Bununla da, İrəvan quberniyası 5 qəzadan ibarət oldu: İrəvan, Aleksandropol, Yeni Bəyazid, Naxçıvan və Ordubad qəzaları [28, s.311-312].

1868-ci ildə Ordubad qəzası ləğv edilərək qəzanın bir hissəsi Naxçıvan qəzasına, digər hissəsi (Mehri mahalı) isə yeni yaradılmış Yelizavetpol quberniyasına birləşdirildi. 1870-ci ildə İrəvan quberniyasının tərkibində Naxçıvan qəzasının Şəhur və Dərələyəz sahələri əsasında Şəhur-Dərələyəz qəzası yaradıldı. 1874-cü ildə İrəvan quberniyasının tərkibində Sürməli və Eçmiədzin qəzaları yaradıldı. Beləliklə, yeni inzibati ərazi dəyişikliklərindən sonra İrəvan quberniyası 7 qəzadan - İrəvan, Naxçıvan, Aleksandropol, Eçmiədzin, Yeni Bəyazid, Şəhur-Dərələyəz və Sürməli qəzalarından ibarət oldu [26, s.326].

1859-cu il zəlzələsindən sonra Şamaxı quberniyasının mərkəzi Bakıya köçürüldü və quberniya Bakı quberniyası adlandırıldı. 1860-cı ildə Dərbənd quberniyası ləğv edildi, Quba qəzası Bakı quberniyasının tərkibinə verildi, Car-Balakən hərbi dairəsi Ali Dağıstan hərbi rəisinə tabe edilən Zaqatala hərbi dairəsinə çevrildi. 1868-ci ildə mərkəzi Yelizavetpol (Gəncə) olmaqla Yelizavetpol quberniyası yaradıldı. Bakı quberniyasından Şuşa və Nuxa qəzaları, Tiflis quberniyasından Qazaxla birlikdə Yelizavetpol qəzası, İrəvan quberniyasından ləğv edilmiş Ordubad qəzasının bir hissəsi (Mehri mahalı) Yelizavetpol quberniyasına verildi. 1874-cü ildə Nuxa qəzasının cənub hissəsi hesabına Ərəş qəzası yaradıldı. Sonralar qəzaların bölünməsi hesabına Bakı quberniyasının tərkibində iki yeni

qəza - Cavad və Göyçay qəzaları, Yelizavetpol quberniyasının tərkibində isə Qazax və Zəngəzur qəzaları yaradıldı. 1883-cü ildə Yelizavetpol quberniyasının tərkibində daha iki yeni qəza - Cəbrayıl və Cavanşir qəzaları təşkil edildi [1, s.196-197].

Nəticə

1801-ci ildən başlayaraq Azərbaycan dövlətçiliyi üçün çox ciddi dəyişikliklərin başlanğıcının əsası qoyulur. İşğalçı qüvvə - Rusiya tərəfindən Azərbaycan ərazisindəki yerli xalqların demoqrafik vəziyyətinin dəyişdirilməsinə başlanılır. Müasir beynəlxalq hüquq (1949-cu il Müharibə zamanı mülki əhalinin müdafiəsi üzrə Cenevrə Konvensiyası baxımından işğal edilmiş ərazilərə digər əhalinin köçürülməsi müharibə qayda-qanunlarının pozuntusu sayılır. Lakin həmin dövrün beynəlxalq hüququ baxımından belə köçürmələr qadağan edilmirdi. Qeyd etdiyimiz beynəlxalq münasibətlərin 1815-ci il Vyana Konqresi, onun Yekun Aktı müasir beynəlxalq hüquq qaydasına malik olmasa da məsələnin mə-nəvi-siyasi tərəfi var. İşğal edilmiş ərazilərə digər əhalinin köçürülməsi uyğun, məqbul hal kimi də qəbul edilmirdi.

Rusiya-Osmanlı müharibəsində qalib gələn Rusiya 1878-ci il San-Stefano müqaviləsinə və Berlin konqresinin qərarlarına görə Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərini Türkiyədən alaraq özünə birləşdirdi. Bu son inzibati-ərazi dəyişiklikləri bəzi istisnalarla 1918-ci ilə qədər davam etdi. Rusiyanın yeni inzibati ərazi vahidlərinin yaradılması istiqamətində həyata keçirdiyi “islahatlar” Azərbaycan ərazilərinin gələcək siyasi-inzibati bütövlüyünün ləğvinə hesablanmışdı. Bu inzibati-ərazi və demoqrafik siyasət daha sonra, 1918-ci ildə ermənilərin və gürcülərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları üçün zəmin hazırlayacaq, tarixən, coğrafi olaraq Azərbaycan ərazisi kimi tanınmış şimal ərazimiz Dərbənd yurisdiksiyamızdan kənar qalmaqla, eyni zamanda 1920-ci ildə Rusiyanın yeni qanunsuz (1920-ci ilin yanvarında hüquqi qüvvəyə minən Millətlər Liqasının Statutunun 10-cu maddəsi ilə qəbul edilməyən) işğalına zəmin hazırlamalı idi. Rusiyanın işğalı nəticəsində Azərbaycan dövlətləri süqut etsə də onların mirası, xüsusən də, sosial anlamda xalqın varisliyi davam etmişdir. Məhz bunun nəticəsində Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyət formasında, ənənəvi dini ideologiyası və etnik-millî yapısı ilə özünün tarixi coğrafi ərazisinin bir hissəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini təsis edir.

İstinadlar:

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, IV cild (XIX əsr). Bakı: Elm, 2000, 508s.
2. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Elmi red. Y.Mahmudov. Bakı: Azərbaycan, 2010, 616s.
3. İsmayılov R. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərənşir, 1993, 163s.
4. Kazımbəyli İ. Azərbaycanın İrəvan bölgəsi: sosial-iqtisadi və siyasi tarix (XIX-XX əsrin əvvəlləri). Bakı: “Turxan” NPB, 2017, s. 66
5. Qlinka S.N. Azərbaycan ermənilərinin Rusiya hüdudlarına köçürülməsinin təsviri. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1995, 128s.

6. Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. Azərbaycan: Beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi. 1639-1828. Dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları. Dörd cildə. I cild. Bakı: 2009, 508s.
7. Sadıqov Ə. İ. Xocalı soyqırım cinayəti: ümumi plan və siyasət çərçivəsində təzahür edən niyyət və beynəlxalq hüquq/ Beynəlxalq hüquq və inteqrasiya problemləri. Elmi analitik və praktiki jurnal. Xüsusi buraxılış. №1(37) 2014 s.93-100
8. Süleymanov M. Gülüstan müqaviləsi. II hissə. Bakı: Elm və Təhsil, 2014, 608s.
9. Süleymanov M. Türkmənçay müqaviləsi. Bakı: Elm və Təhsil, 2015, s. 584-585
10. Şuşa Bəyannaməsi. <https://president.az>
11. Şükürov K. Türkmənçay – 1828: Tarixi xronika (İxtisarla). Bakı: Çayışoğlu, 2006, 188s.
12. Beydili K. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler // Belgeler. Cilt XIII, Sayı 17, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988, 365-469s.
13. Kars antlaşması. <https://hukukbook.com>
14. Gabriel, Die Überwindung des Kriegszustandes /Center for International Studies Zurich, no.24, 1999, p.14
15. Geranmayeh A. The Caspian Sea in Iranian History and Politics // Central Asian Quarterly Labyrinth, Vol.2, No.3, 1995, p.39
16. Hillier T. Sourcebook on Public International Law, Routledge-Cavendish; 1st edition, 1998, 920p.
17. Hobe S. und Krimminich O., Einführung in das Völkerrecht. A. Francke Verlag Tübingen und Basel 2004, 704p.
18. Ipsen K. Völkerrecht. München: Beck, 2004, 1314p.
19. Moore M. National Self-Determination and Secession. Oxford University Press, 1998, 296p.
20. O'Brien J. International Law, Published by Routledge-Cavendish 2001, 972p.
21. Schweisfurth T. Völkerrecht. UTB GmbH; 1 st edition, 2006, 674p.
22. Shaw M.N. International Law. Cambridge University Press, 2003, 1288p.
23. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссий. Т. VII, Тифлис: 1878, 1011с.
24. Венский конгресс 1814-1815. Большая российская энциклопедия. <https://biaenc.ru>
25. Исламов А. Топоним Армения и народов хайк: истоки фальсификаций. Баку 2014, 159с.
26. Кавказский календарь на 1917 год. Тифлис, 1916, Отдел статистический, 1231с.
27. Полное собрание законов Российской империи. Собр. Второе. Т. XXI, 1846, СПб., 1847, 669с.
28. Полное собрание законов Российской империи. Собр. Второе. Т. XXIV, Част 1, 1849, СПб., 1850, 636с.
29. Полное собрание законов Российской империи. Собр. Второе. Т. XV, 1840. СПб., 1841, 809с.
30. Полное собрание законов Российской империи. Собр. Второе. Т. III, 1828. СПб., 1830, 1648с.
31. Последняя война с Турцией, заключающая в себе компанию 1828 и 1829 гг. в Европейской и Азиатской Турций и на Кавказе. Ч. II, СПб., 1850, с. 155-157
32. Тавакалян Н.А. Переселение армян из Персии и Турции в Закавказье после присоединения Восточной Армении к России // Историко-филологический журнал АН Арм. ССР. Ереван: 1978, № 3 (82), с. 37
33. Хейко Крюгер. Нагорно-Карабахский конфликт. Правовой анализ: Перевод с английского издания. Баку: Издательство «Баки Университети», 2012, 228с.

34. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье предстоящая распродажа Мугани инородцам / [соч.] Н.Н. Шаврова. - С.-Петербург: Рус. собрание, 1911. 78 с.

35. Шеремет В.И. Турция и Адрианопольский мир 1829 г. Москва: Из-во «Наука», 1975, 230с.

THE PARTITION OF AZERBAIJAN AND THE DIVISION INTO ADMINISTRATIVE TERRITORIES BY RUSSIA'S SOUTH CAUCASUS POLICY: THE ESTABLISHMENT OF THE "ARMENIAN PROVINCE"

Saftar Rahimli*

Abstract

The ethnic (population) characteristics of the Azerbaijani states formed in these regions over hundreds of years were artificially and forcefully changed with the placement of Armenians (who were resettled from Iran and the Ottoman states) in the regions of Iravan, Nakhchivan and Karabakh. The Armenians, who were comprehensively supported by the Russian Empire against the Turko-Muslims, gradually strengthened in those areas, and the "Armenian Province" - Armenia began to act as the owner of those regions after the new states were formed in the Caucasus with the collapse of the Russian Empire in 1917. After the loss of Yerevan during the ADR period, the fate of Nakhchivan during the Soviet period was under threat. Only by the serious efforts of the Republic of Turkey, with the Kars Treaty of October 13, 1921, Soviet Russia accepted Turkey's protectorate over Nakhchivan. At the request of Moscow Nakhchivan was saved from the threat of Zangezur being gifted to Armenia by Soviet Azerbaijan.

The recognition of Nakhchivan as an integral part of Azerbaijan on the condition that it will not be given to a third country can be considered a successful step. Despite the illegal annexation of ADR by Russia in April 1920, the Kars Treaty of 1921 played an important role in maintaining the formal attributes of ADR. Although the Kars Treaty could not prevent the annexation of Azerbaijani territories, including Zangezur, to Armenia, it was important in terms of the status of Nakhchivan. As a result of this, the Preamble of the Shusha Declaration, signed between Turkey and Azerbaijan on June 15, 2021, by referring to the Kars Agreement, actually justifies the territorial attribute of the Azerbaijan Democratic Republic, Zangezur being the historical geographical territory of Azerbaijan.

Keywords: Treaty of Gulistan, Treaty of Turkmenchay, Congress of Vienna, Divided Azerbaijan, International law, Azerbaijan Democratic Republic.

РАЗДЕЛ АЗЕРБАЙДЖАНА И РАЗДЕЛ НА АДМИНИСТРАТИВНЫЕ ТЕРРИТОРИИ ПОЛИТИКОЙ РОССИИ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ: СОЗДАНИЕ «АРМЯНСКОЙ ПРОВИНЦИИ»

Сафтар Рахимли**

Резюме

Расселением переселенных из Ирана и Османских государств армян в районы Иревана, Нахчывана и Карабаха были искусственно и насильственно изменены этнические (населенные) характеристики азербайджанских государств, образовавшихся в этих районах на протяжении сотен лет, и, таким образом, фундамент была заложена арменизация этих регионов. Армяне, которых Российская империя всесторонне поддерживала

* Ph.D., Baku State University

** Д.ф.п.п., Бакинский государственный университет

против турок-мусульман, постепенно укреплялись на тех территориях, и в 1917 году, когда на Кавказе с распадом Российской империи образовались новые государства, «Армянская провинция» - Армения стала выступать в роли «хозяина» этих регионов. После потери Еревана в период АДР судьба Нахчывана в советский период находится под угрозой. Только серьезными усилиями Турецкой Республики Карским договором от 13 октября 1921 года Советская Россия приняла протекторат Турции над Нахчываном. По просьбе Москвы Нахчыван был спасен от опасности «подарка» Зангезура Армении Советским Азербайджаном.

Успешным шагом можно считать признание Нахчывана неотъемлемой частью Азербайджана при условии, что он не будет передан третьей стране. Несмотря на незаконную аннексию АДР Россией в апреле 1920 г., Карский договор 1921 г. сыграл важную роль в сохранении формальных атрибутов АДР. Хотя Карский договор не мог предотвратить присоединение азербайджанских территорий, в том числе Зангезура, к Армении во второй раз, он был важен с точки зрения статуса Нахчывана. В результате этого преамбула Шушинской декларации, подписанной между Турцией и Азербайджаном 15 июня 2021 года, ссылаясь на Карское соглашение, фактически обосновывает территориальный атрибут АДР, поскольку Зангезур является исторической географической территорией Азербайджана.

Ключевые слова: *Гюлистанский договор, Туркменчайский договор, Венский конгресс, Разделенный Азербайджан, Международное право, Азербайджанская Демократическая Республика.*